

Universitatea Babeș-Bolyai
Facultatea de Istorie și Filosofie
Școala Doctorală Cultură. Civilizație. Istorie

Limbajul emblematic în arta transilvăneană din secolele XVII–XVIII

*

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător științific:
prof. univ. dr. Nicolae Sabău

Doctorand:
Kovács Zsolt

Cuprins

Introducere	3
Emblematica și artele plastice. Istoriografie și terminologie	6
Formarea bazelor instrumentare ale temei	8
Emblematica și istoria artei.....	13
Modelele grafice ale picturilor murale din Casa cu Cerb din Sighișoara.....	30
Scene biblice	35
Embleme.....	37
Scenele din Metamorfozele lui Ovidiu	40
Galeria de portrete.....	41
Embleme în decorația spațiilor laice	52
Emblematica religioasă în bisericile protestante din Transilvania	77
Imaginile unei tipărituri ale literaturii pioase în interioarele unor biserici reformate	77
Structuri emblematice în biserici luterane: biserica mănăstirii din Sighișoara	87
Modalități de exprimare ale limbajului emblematic. Cazul lui Johann Zabanius	96
Rosetum Franckianum (Viena, 1692).....	97
Editarea unei opere panegirice la Viena	98
Structura cărții.....	104
Emblemele concepute de Johann Zabanius	107
Forzațul.....	107
Embleme funerare.....	109
Epitaful Haupt (1694).....	113
Discursul lui Zabanius din anul 1702.....	119
Programe emblematice în ceremoniile funerare din Transilvania	121
Emblematică funerară. Epitafuri și monumente funerare	142
Concluzii	154
Bibliografie	156
Izvoare arhivistice inedite	156
Tipărituri vechi	156

Baze de date.....	159
Literatura de specialitate	160
Anexă	187
Anexa 1. Date referitoare la editarea volumului <i>Rosetum Franckianum</i> din corespondența vieneză a lui Johann Zabanius (1692-1693).....	187
Anexa 2. Descrieri ale unor decorații funerare cu embleme din Transilvania	214
Lista ilustrațiilor	277

Cuvinte cheie

emblematică aplicată, iconografie, renaștere târzie, baroc, Transilvania, picturi murale, ceremonii funerare, decorații efemere, epitafuri, embleme politice, embleme religioase.

Sinteza părților principale

Prin publicarea volumului *Emblematum liber* al umanistului italian Andrea Alciati în anul 1531 vede lumina tiparului prima culegere de embleme din istoria culturii europene, marcând totodată debutul unui fenomen cultural important, care a influențat profund diferitele domenii ale culturii europene din secolele XVI–XVIII. În prefața ultimei ediții publicate în viața autorului, apărută la Lyon în anul 1550, însuși Alciati a propus o serie de posibilități de a folosi emblemele sale în decorarea diverselor spații și obiecte ale ambianței umane, enumerând printre acestea pereții caselor, vitraliile, devizele curților domnești, picturi, vase, însemne, sigilii, veșminte, arme și diferite obiecte ale casei. Aceste propuneri arată cât de vastă a fost aria posibilităților de decorare cu ajutorul acestui nou gen, aflat la granița dintre literatura umanistă și artele plastice. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, paralel cu începutul unui fenomen de diversificare a însuși emblemei tipărite, se observă și o răspândire din ce în ce mai accentuată și în diversele genuri ale artelor plastice și decorative, acest fenomen atingând apogeul la cumpăna secolelor XVII–XVIII.

Deși în a doua jumătate a secolului XX, și mai ales în ultimele două decenii, cercetarea diverselor aspecte ale prezenței emblematicii în arta renașterii târzii și baroce europene a devenit o preocupare importantă și a istoriografiei de artă, rezultând o serie

de monografii și studii de o importanță majoră despre rolul emblemelor în artele plastice și decorative ale perioadei, fenomenul emblematicii aplicate din Transilvania nu a reușit să suscite atenția specialiștilor din acest domeniu, fiind semnalate doar exemple sporadice ale existenței acestuia. Lucrarea de față propune în primul rând o inventariere a celor mai importante opere în care apar reprezentări emblematic, și semnalarea celor mai semnificative tendințe ale limbajului emblematic din arta transilvăneană a secolelor XVII–XVIII. Actualitatea acestui demers este motivată nu numai de lipsa preocupărilor legate de această temă a istoriei artelor din Transilvania și de importante rezultate teoretice, metodologice și factuale despre fenomenele corespunzătoare din diferitele regiuni ale Europei, ci și de schimbarea radicală a condițiilor de cercetare, intervenită pe parcursul ultimelor două decenii.

Primul capitol a lucrării propune o prezentare a istoriografiei temei emblematicii, cu accent pe diversele direcții legate de problematica emblematicii aplicate, și în special pe preocupările istoriografiei de artă.

Capitolul al doilea este studiul de caz al uneia dintre cele mai complexe programe iconografice a picturii murale renascentiste târzii din Transilvania, cea a ansamblului de picturi ai Casei cu Cerb din Sighișoara. Prin identificarea modelelor grafice ale reprezentărilor din Sighișoara am reușit să reconstituim programul acestor picturi, bazat pe o serie de ediții populare din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ilustrate cu tehnica graficii multiplicative. Tematica acestora cuprinde scene biblice, scene din *Metamorfozele* lui Ovidiu, embleme ale lui Théodore Bèze și o galerie de portrete ale unor iluștri suverani și strategii.

Următoarele capitole se concentrează asupra diferitor modalități de utilizare ale limbajului emblematic. Al treilea capitol prezintă cazurile cunoscute ale unor reprezentări de embleme din spațiile laice din Transilvania, iar cel de al patrulea în bisericile protestante din principat. Trebuie să remarcăm preponderența unor reprezentări influențate de importante lucrări de teorie politică ale secolelor XVII–XVIII în primul caz (Zincgreff, Reinzer, Vanossi, etc.), iar în cel de al doilea influența literaturii pioase germane asupra decorațiilor interioare ale unor biserici protestante (mai ales ilustrațiile unei traduceri a lui Johann Gerhard).

Este de remarcat faptul, că pe baza studiilor de caz prezentate se poate afirma, că prezența emblemelor în artele plastice din principat nu se datorează doar preluării mecanice ale unor modele grafice, ci în unele cazuri, ca și în cel al lui Johann Zabanius sau ale ceremoniilor funerare iezuite, o parte a elitei intelectuale a vremii din

Transilvania a însușit și modalitățile de aplicare ale limbajului emblematic pentru unele ocazii concrete, fiind capabilă să conceapă opere emblematică coerente pentru transmiterea mesajului lor ideatic. În acest sens este semnificativ cazul politicianului sibian, prezentat în capitolul al cincilea, cel care pe parcursul strălucitei sale cariere politice pentru sublinierea obiectivelor sale politice a apelat consecvent la noile posibilități ale limbajului emblematic. Prin prezentarea distinctă a decorațiilor unor ceremonii funerare, în capitolul al șaselea, pe lângă faptul că acestea sunt unele dintre cele mai spectaculoase programe iconografice bazate pe embleme, am dorit să subliniem și importanța genurilor efemere ale artei din Transilvania, importanța acestor genuri nefiind conștientizată de literatura mai veche. Tot în tematica emblematicii funerare se încadrează epitafurile și monumentele funerare discutate în ultimul capitol.

Exemplele prezentate ale reprezentărilor cu embleme din Transilvania secolelor XVII–XVIII. ne întăresc convingerea că pe lângă ocaziile tradiționale de a folosi elemente vizuale în diferite spații publice și private, fenomenul emblematic era prezent în mai multe straturi ale societății transilvane, de la cel al elitei politice și culturale până la cele ale unor comunități orășenești sau chiar rurale. Importanța acestor imagini constă în primul rând în faptul, că ne oferă informații primordiale despre procesul de creație ale acestora (de ex. rolul modelelor grafice și modul de adaptare a acestora), despre rolul și funcția imaginii în societatea transilvană a vremii.

Anexa cuprinde o serie de izvoare scrise importante referitoare la tema lucrării. În prima parte am încercat să publicăm corespondența vieneză a lui Johann Zabanius (1692-1693) referitoare la editarea uneia dintre cele mai importante tipărituri cu embleme legate de Transilvania, *Rosetum Franckianum*, iar în cea de a doua parte a anexei apar descrierile celor mai importante ceremonii funerare din principat.

Tot anexa conține și cele 277 de ilustrații aferente lucrării.

Bibliografie selectivă

Adams, Alison, *The Emblemata of Théodore de Bèze(1580)*, in: *Mundus emblematicus. Studies in Neo-Latin emblem books*, Turnhout, 2003, pp. 71–99.

Antony J. Harper, *Zincgref's Emblem-book of 1619. Local and European significance*, In: *The German-language emblem in its European context: exchange and transmission*, Ed. by Anthony J. Harper and Ingrid Höpel, Glasgow, 2000, pp. 79–97.

Barabás Kisanna, *Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez*, In: *Korunk*, 2005, 2, pp. 96–100.

Batári Ferenc, *Der Kunstmaler János Bauernfeind (1745–1789)*, In: *Ars Hungarica*, 1974, Supplementum, I, pp. 161–169.

Bath, Michael, *Applied Emblematics in Scotland: Painted Ceilings, 1550–1650*, In: *Emblematica*, 1993, 2, pp. 259–305.

Bath, Michael, *Renaissance Decorative Painting in Scotland*, Edinburgh, 2002.

Bitterli, Dieter, *Barockemblematik, Memento mori und Totentanz: Die Embleme in der Beinhauskapelle von Ettiswil (LU)*, In: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 58 (2001), pp. 143–58.

Bitterli, Dieter, *Die emblematische Kassettendecke der Rosenburg in Stans (NW)*, In: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 49 (1992), pp. 201–220.

Brix, Michael, *Trauergerüste für die Habsburger in Wien*, in: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 26, 1973, 208–265.

Bubryák Orsolya, *Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1684)*, In: *Ars Hungarica*, 2003, 2, pp. 225–280.

Bubryák Orsolya, *Ein bürgerlicher Mäzen in dem 17. Jahrhundert: Johannes Weber (1612–1684), Stadtrichter von Prešov*, In: *Ars*, 2006, 2, 185–195.

Bubryák Orsolya, *Inter arma silent Musae – "Geheimnisse" eines Brettspiels aus dem 17. Jahrhundert*, In: *Ars decorativa*, XXIV, 2006, pp. 27–60.

Cieślak, Katarzyna, *Emblematic programmes in seventeenth-century Gdansk churches in the light of contemporary protestantism: an essay and documentation*, In: *Emblematica*, 9, 1995 (1997), pp. 21–44.

Die Domänen des Emblems: Außerliterarische Anwendungen der Emblemik. Hrsg. Gerhard F. Strasser und Mara R. Wade, Wiesbaden, 2004. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, Bd. 39).

Ellenius, Allan, *The emblematic situation in Sweden in the seventeenth and eighteenth centuries*, In: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblemik*, Hrsg. Wolfgang Harms, München, 2002 (Mikrokosmos 65), pp. 155–171.

Emblems and Art History: Nine Essays, Ed. by Alison Adams, Glasgow, 1996 (Glasgow Emblem Studies).

Emödi Tamás, *Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelmi palotabelsők művészetéhez*, In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, Kolozsvár, 2011, pp. 115–138.

Francis Haskell, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past*, New Haven–London, 1993.

Frauenfelder, Reinhard, *Die Vorlagen für die emblematischen Bilder am Hause zum Grossen Käfig in Schaffhausen*, In: *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 14, 1953, pp. 103–106.

Freytag, Hartmut – Harms, Wolfgang – Schilling, Michael, *Gesprächskultur des Barock: die Embleme der Bunten Kammer im Herrenhaus Ludwigsburg bei Eckernförde*, Kiel, 2001.

Freytag, Hartmut – Harms, Wolfgang, *Außerliterarische Wirkungen barocker Emblembücher. Emblematisierung in Ludwigsburg, Gaarz und Pommersfelden*, München, 1975.

Galavics Géza, *Művészek és metszetelőképek a késő reneszánsz kori Magyarországon*, In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon. (16–17. század)*, II, Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, Budapest, 2008, pp. 54–85.

Galavics Géza: *Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez (Batthyány József castrum dolorisa)*, In: *Építés- és Építészettudomány*, V. 3–4. (1973), pp. 497–508.

Galavics Géza, *A pannonhalmi barokk apátság ebédlője*, in: *Mons sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, II, Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996, pp. 69–93.

Galavics, Géza, *Thesenblätter Ungarischen Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und pädagogische Strategien*, in: *Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte des österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ in 17. und 18. Jahrhundert*, Hrsg. Karner, Herbert und Telesko, Werner, Wien, 2003, pp. 113–131.

Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVII. században*, Budapest, 1953.

Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955.

Graf, Fritz, *Emblematica helvetica. Zu einer Sammlung angewandter Embleme der deutschsprachigen Schweizer Kantone*, In: *Zeitschrift für Schweizerische Kunstgeschichte*, 31, 1974, pp. 145–170.

Gyulai Éva, „*Consilio firmata Dei*” – *Bethlen Gábor emblémás zászlaja*, in: *Történeti Muzeológiai Szemle* 10, I, pp. 21–34.

Hargittay Emil, *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, 2001 (Historia Litteraria 10.).

Heckscher, William S. – Wirth, Karl August, *Emblem, Emblembuch*, In: *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte*, Bd. 5, Hrsg. Ludwig Heinrich Heydenrich – Karl August Wirth, Stuttgart, 1967.

Henkel, Arthur – Albrecht, Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1967.

Höpel, Ingrid, *An emblematic illumination of the Town Hall in Kiel*, In: *Florilegio de estudios de Emblemática...*, Ed. Sagrario López Poza, pp. 459–466.

Höpel, Ingrid, *Emblemprogramme auf nordfriesischen Bauernschränke des 18. Jahrhunderts*, in: *The emblem Tradition and the Low Countries*, Ed. by Manning, John et al., Turnhout, 1996, pp. 390–421.

Kemp, Cornelia, *Angewandte Emblematik in süddeutschen Barockkirchen*, München–Berlin, 1981.

Knapp Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, 2003. (Historia Litteraria 14)

Knapp, Éva – Tüskés, Gábor, *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen, 2003 (Frühe Neuzeit, 86).

Knapp Éva, *Retorikai koncepció és ikonográfiai program a győri jezsuita kollégium díszlépcsőjének freskóciklusán*, In: *Művészettörténeti Értesítő* 50, 2001, pp. 199–220.

Knapp Éva–Tüskés Gábor, *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113, 2009, pp. 131–163.

Knapp Éva–Tüskés Gábor, *Dissimulatio mortis. A halál koncepciói a kora újkori irodalmi emblematikában*, in: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest 2010, pp. 331–375.

Köcke, Ulrike, *Protestantische Barockemblematic am Lettner der Buttforde Kirche*, In: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, 14, 1975, pp. 205–216.

Konečný, Lubomir, *Saavedra Fajardo esmaltado*, In: *Florilegio de estudios de emblemática / A Florilegium of Studies on Emblematics: Actas del VI Congreso Internacional de Emblemática de Society for Emblem Studies / Proceedings of the 6th International Conference of The Society for Emblem Studies, A Coruna, 2002*, Ed. S. López Poza, La Coruna, 2004, pp. 485–492.

Konecny, Lubomír, *An Emblematic Epitaph in Prague*, In: *Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies*, 14 (2005), pp. 409–415.

Konečný, Lubomír, *Tracking Rollenhagen in Prague*, In: *The German-language emblem in its European context: exchange and transmission*, Ed. by Anthony J. Harper and Ingrid Höpel, Glasgow, 2000, pp. 167–182.

Kovács András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*, Budapest–Kolozsvár, 2003.

Kovács András, Ţoca, Mircea, *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez*, in: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Szerk. Csetri Elek et al., Bukarest, 1979, pp. 107–115.

Kovács András, *Program és műalkotás a 18. század végi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója*, In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*, Red. Orbán János, Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011, pp. 117–137.

Kovács Zsolt, *Embleme politice în plastica funerară sibiană: epitaful Haupt(1694)*, în *Ars Transsilvaniae XIV-XV* (2004-2005), pp. 97–107.

Kovács Zsolt, *Politikai emblémák a nagyszebeni Haupt epitáfiumon*, în *Korunk* 2007/4, pp. 75–81.

Kurta József, *A 18. századi építő irodalom egyik erdélyi kiadványa: Johann Gerhard: „Liliomok völgye”. 1745*, In: *Református Szemle*, 2003, 1, pp. 89–92.

Lángi József – Mihály Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések, 2*, Budapest, 2004.

Lejskova-Matyasova, Milada, *Schweizerische graphische Vorlagen in der Renaissancekunst der böhmischen Länder*, *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 27, 1970, pp. 44–58.

Lesky, Grete, *Schloß Eggenberg. Das Programm für den Bildschmuck*, Graz–Wien–Köln, 1970.

Lieske, Reinhard, *Die Emporenbilder in Freudental und ihre Einordnung in den Rahmen evangelischer geistlicher Emblematis*, In: *Fides et pietas: Festschrift Martin Brecht zum 70. Geburtstag*, Hrsg. Christian Peters, Jürgen Kampmann, Münster/Westf.. 2003, pp. 87–106.

Lieske, Reinhard, *Die Emporenbilder in Freudenthal und ihre Botschaft: ein Beispiel frühpietistischer Kirchengemälde?*, In: *Blätter für württembergische*

Kirchengeschichte. Verein für Württembergische Kirchengeschichte, Hrsg. von Gerhard Schäfer, 103 (2003), pp. 49–125.

McKeown, Simon, *Emblematic paintings from Sweden's Age of Greatness. Nils Bielke and the Neo-stoic gallery at Skokloster*, Turnhout, 2006 (Imago Figurata Studies 6)

Mödersheim, Sabine, *Herzemblematik bei Daniel Cramer*, In: *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Selected Papers of the Glasgow International Emblem Conference*, ed. by Alison Adams and Anthony J. Harper (Symbola et Emblema. Studies in Renaissance and Baroque Symbolism), Leiden 1992, pp. 90–103.

Oertel, Hermann, *Die emblematische Bildausstattung der Kirche des deutschen Ritterordens zu Lucklum*, In: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, 14, 1975, pp. 175–204.

Oertel, Hermann, *Die emblematische Bilderpredigt in der Ordenskirche zu Lucklum am Elm*, In: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, 20, 1981, pp. 101–126.

Peil, Dietmar, *Saavedra in Deutschland. Saavedras Embleme in deutschen Emblembüchern und in der außeliterarischen Emblematik in Deutschland*, In: *Das Emblem im Widerspiel von Intermedialität und Synmedialität*, Hrsg. Johannes Köhler und Wolfgang Christian Schneider, Hildesheim, 2007, pp. 157–187.

Popelka, Liselotte, *Castrum doloris oder "Trauriger Schauplatz". Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemer Architektur*, Wien, 1994.

Rózsa György, *Magyar történetábrázolás a 17. században*, Budapest, 1973.

Rózsa György, *Paul Juvenel elveszett pozsonyi mennyezetképei*, in: *Történelemkép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Geschichte-Geschichtsbild. Die Beziehung von Vergangenheit und Kunst in Ungarn*, Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Budapest, 2000, pp. 403–410.

Sabău, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan. I. Sculptura*, Cluj-Napoca, 2002.

Sabău, Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan. II. Pictura*, Cluj-Napoca, 2005.

Sebişan, Corina, *Johann Sachs von Harteneck – un document inedit*, In: *Convergențe transilvane*, 1995, 3, pp. 50–57.

Simonds Muñoz, Peggy – Simonds – Roger T., *The Esthetics of Speaking Stones: Multilingual Emblems on a 17th-century English Transi-Tomb*, In: *European*

Iconography East and West – Selected Papers of the Szeged International Conference, June 9–12 1993, Ed. Szőnyi György, Leiden, 1996., pp. 49–62.

Spārītis, Ojārs, *Embleme in der Kultur Lettlands zwischen protestantischer und katholischer Tradition*, In: *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik*. Hrsg. Wolfgang Harms, 2002, pp. 187–210. (Mikrokosmos, 65).

Stawarz Luginbühl, Ruth, *Les „Emblemata / Emblèmes Chrestiens” (1580/1581) de Théodore de Bèze: un recueil d’emblèmes humaniste et protestante*, in: *Bibliothèque d’humanisme et renaissance*, 67, 2005, pp. 597–624.

Szacsvay Éva, *Program és tanítás a református templomok mennyezetfestéséin. A „hasznos vagy tartalmas” dekoráció* In: *Kép, képmás, kultusz*. Szerk. Barna Gábor, Szeged, 2006. pp. 258–282.

Székely Zoltán, *Károly főherceg castrum dolorisa a győri székesegyházban 1761*, In: *Arrabona*, 2005, 43/1, pp. 203–226.

Telesko, Werner, *Einführung in die Ikonographie der barocken Kunst*, Wien [u. a.], 2005.

The emblem and architecture, Ed. Hans Josef Böker, Turnhout, 1999. (Imago figurata, Studies, 2).

The Emblem in Scandinavia and the Baltic, Ed. by Simon McKeown and Mara R. Wade, Glasgow, 2006. (Glasgow Emblem Studies).

Warncke, Carsten-Peter, *Symbol, Emblem, Allegorie: die zweite Sprache der Bilder*, Köln, 2005.

Warncke, Karsten Peter, *Allegorese als Gesellschaftsspiel. Erörternde Embleme auf dem Satz Nürnberger Silberbecher aus dem Jahre 1621*, In: *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, 1982, pp. 43–62.

Wisłocki, Marcin, *From emblem books to the ecclesiastical space: emblems and quasi-emblems in protestant churches on the southern coast of the Baltic Sea and their devotional background*, In: *The Emblem in Scandinavia and the Baltic*, Ed. Simon McKeown and Mara R. Wade, Glasgow, 2006, pp. 263–294.